

ПЕЧЕНІГИ

Печеніги — це ім'я племінного союзу, що очолював кочову державу на півдні української території від кінця 9 стол. до половини 11.

Назва *печеніги* вперше засвідчена в тибетанському перекладі звіту п'яти уйгурських дипломатів-дослідників про «західні краї» з половини 8 стол. у формі *be-ča-nag*. В науці в основному прийнята етимологія О. Прицака з 1952 р. (*Ural-Altäische Jahrbücher*, т. 24, ч. 1—2, 52, 79), що пояснює *pečeneg* < *bačanag* як варіанти загальнотюркського слова *bačanag* «швагер», титул начальника племінного союзу, що належав до кола «швагерів», з якими егзогамна східнотюркська (*Türküt*) династія (головна лінія, 552—744) входила у шлюбні зв'язки.

Ім'я *Кангар*. Властивим іменем правлячої верстви печенігів, з якою були зв'язані їхні три провідні племінні конфедерації, було, як подає Константин Порфірородний (біля 948—52) — *Кангар*. Старотюркські рунічні написи (напис *Kül Tig'in'a* з 732 р., рядки 39—41) мають форму *Кенгерес*. Назва пояснюється як складена з двох частин: перша, це тохарське слово **kañk-* «камінь», а друга племінна назва — *es* < **ās* < **āvrs Aorsoi* тобто «камінні яси» (староруське ім'я *Яси* — також походить від **āvrs*—).

Батьківщина Печенігів. (*Кангар*) лежала поміж Аральським морем та середню течією ріки Сир-Дарії з центром поблизу нинішнього Ташкенту. В основному вони були посередниками в транзитній міжконтинентальній торгівлі, мавши близькі зв'язки з тодішніми гегемонами степу — тюрками — *Türküt*- (з центром над рікою Орхон у Монголії).

Перше переселення печенігів. У 744 р. впала держава *Türküt*-ів; гегемонія перейшла в руки Уйгурів. Співробітники останніх, Карлуки, насильно переселили (за непослух) племінний союз Огузів (пізніші торки наших літописів) з північно-західної Монголії, і вони зайняли степи над Аральським озером та нижньою Сир-Дарією. Відтоді печеніги дістали сусідів, що вирішили хід їх історії.

Новоприбулі огузи, зацікавлені контролем торгових шляхів з Середньої Азії до Булгару на Волзі, Хазарії та Середньої Європи, почали з печенігами боротьбу. У першій половині 9 стол. зібрана ними

коаліція (крім огузів туди входили карлуки і кімеки) розгромила печенігів та їх союзників (чепні, башкурди та навкарда) біля Аральського моря (це знаємо з даних арабського полігістора Мас'уді, біля 930 р.). Печеніги мусіли залишити свою батьківщину і переселитися на нові землі. Це була територія поміж ріками Урал-Ембою та Волгою (так цю другу печенізьку територію окреслює Константин Порфірородний).

Але як це звичайно буває в степу: частина печенігів залишилася на своїй батьківщині і увійшла до складу переможної конфедерації огузів/торків. У часи діяльності тюрколога Магмуда Кашгарського (60-і рр. 11 в.), коли гегемонія над огузами була у руках клану киників (сельджуків), огузькі печеніги займали (з усіх можливих 22 місць) 19 місце. Огузькі печеніги незабаром потурчилися і їх дослідники неправильно змішали з властивими, нетюркськими печенігами.

Перехід у властивий степ примусив печенігів перейти до кочового способу життя, де, крім торгівлі, основною базою стало скотарство та військова вправність, що, з одного боку, забезпечувала торговельні шляхи, але, з другого, давала можливість для наїздів по здобич.

Друге і третє переселення печенігів. Тепер — на своїй новій батьківщині — печеніги стали сусідами хозарів, які за свідченням ісламської традиції 9 стол., що їх там застала («Каспійський ізвод» за термінологією Б. Заходера), кожного року воювали з печенігами. Врешті десь у 80-их рр. 9 в. хозари й огузи вирішили ліквідувати печенігів. Наступ відбувся з двох боків: печеніги були розбиті й мусіли знову втікати. Їх другу батьківщину знову захопили огузи (дивись свідчення Константина Порфірородного). Але печеніги прорвалися через хозарську територію і несподівано у 889 р. зробили наступ на територію майбутніх угрів, що на чолі з своєю династією із тюркського клану кабарів були тоді на хозарській службі. Ця територія («Лебедія») складалася з двох частин: доріччя верхнього Дінця («тюркські печеніги» анонімної перської географії з 982 р., дивись нижче про село Печеніги на Харківщині з останками стоянок з 9 в.) та нинішньої Кубанщини («хазарські печеніги» того ж джерела).

Розбиті угри (з новою оногуро-болгарською династією Арпадів на чолі) втекли спершу до Atelkúúz «Мезопотамії», тобто південної Правобічної України, але за три роки, у 892 р. печеніги знов взяли ініціативу у свої руки і примусили угрів до втечі на захід. Тепер печеніги оселилися на теперішній українській території і залишилися її володарями приблизно 150 років. Кордонними кінцями тієї території були Дон на Сході та Дунай на Заході.

Адміністративний поділ. Держава печенігів на Україні поділялася на два крила: рангом вище праве крило та рангом нижче — ліве крило; кордоном поміж ними був Дніпро. У кожному крилі було по чотири провінції, які в свою чергу поділялися кожна на 5 округ. Кожна провінція була рангою нижча від попередньої. Населення трьох перших провінцій: першої правобічної, першої лівобічної та другої лівобічної, становило правлячу верству (кангар).

Базою для поділу на округи була спроможність даної території доставляти відділ кіннотного війська у десять тисяч вояків.

Державний устрій. Устрій держави печенігів на Україні можна окреслити як воєнну демократію. Усі важливіші справи вирішала загальна рада (в стилі пізніших українських козацьких чорних рад; візантійці окреслюють її латинським терміном *conventus*—*tò kómenton*). Вона скликалася *ad hoc* післанцями. З листа місіонера Брунова з Кверфурту (бл. 1007) виходить, що на скликання загальної ради вистачало одного тижня. Це доказ великої мобільності печенігів.

Як і у інших кочових імперіях у печенігів засвідчене двокоролів'я. Обома крилами правили два найвищі начальники. Західне крило було рангом вище, і його начальник мав імператорський титул каган (свідчення араб. автора Ібн Са'їда, †1286).

Анонімний автор (*magister P.*) «*Gesta Hungarorum*» (сп. 1200) знайшов у своїх джерелах як ім'я Печенізької династії *Thonuzoba*¹; це тюркський переклад імени відомого іранського харизматичного князя «рід Кабана» (**parsa-* /**varāz-*).

Економічні відносини. Базою економіки печенізької держави на Україні була торгівля та скотарство. Ісламські джерела підкреслюють, з одного боку, чисельність їх скоту, в'ючних тварин та овець, з другого, — багатство їх золотого та срібного посуду. Їх головними партнерами у 10 стол. були: Русь (купували у печенігів рогату худобу, овець та коней) та візантійський Корсунь (Херсонес в Криму; купував у печенігів шкури та віск). Крім того, печеніги славилися як посередники у торгівлі з Азією, і гарантами велико-простороного «Рах» (безпеки шляхів).

За службу вони діставали (напр., від Херсонітів-Корсунців) дорогі матеріяли (пурпуру та парчу) перець та ін. товари (дані Константина Порфірородного).

У пізніші часи (після 1036 р.), коли печеніги були прогнані торками (огузами) з Лівобережжя, база їхньої економіки змінилася. Тепер перше місце зайняли доходи з викупу полонених та нагорода за військову службу (головно в інтересах Візантії).

Населення. Ми вже бачили, що населення печенігів ділилося на правлячу верству кангар та звичайне населення. Інституту невілництва не існувало у них (свідчення ісламських авторів). Число печенігів (до 1036 р.) можна приблизно вирахувати. Тому, що їх військо нараховувало 400 000 (40 округ по 10 000 населення, а це знаємо на підставі даних візантійського історика Кедрина з 11 віку) вояки становили 1/4 усього населення — можна прийняти число 2 800 000—3 000 000 осіб.

У 1048 р., коли держава печенігів займала тільки 11 правобережних округ, їх населення становило 800 000.

Мова і письмо. Як усі кочові імперії — держава печенігів не була етнічно однородною. Правлячі верстви розмовляли іранською мовою; це виявилось недавно, коли у 1958 р. Н. Мешерський видав старорусь-

¹ Потюркськи: *тонгуз*, «кабан», а оба «рід».

кий переклад «Історії Іудейської війни» Йосифа Флявія. Там є м. ін. староруська глоса «языкъ же Ясескыи вѣдомо есть, яко от Печениженська рода родися, живуще подлѣ Тана [= Донець-Дін] и Меотскаго [= Озівського] моря» (М. Л. 1958, 454).

Іранцями були також союзники печенігів (кангарів): «верхні Аси» (хваліси) та волзькі «річні Аси» (Фурдаси/Буртаси). Зате мовно тюрками були Ічглілі (пізніші секлери в Угорщині). Крім них, визначну роль грали ще гуно-болгарські мовні елементи. Це видно, хоч би з того, що печенізька верхівка вживала протоболгарської мови та абетку (на грецькій основі), як це свідчить відомий напис печенізького вельможі Боїлі Жупана з кін. 9 — поч. 10 в. (т. зв. скарб з Nagy-Szent-Miklós). Тому Кашгарі (11 в.) та арабські географи 10 стол. пов'язують печенізьку мову з болгарською.

На всій території, де коли-небудь жили печеніги, отже від сер. Азії по Балкани, знайдено багато написів рунічним письмом, яке вчені, мабуть, слухно — приписують печенігам. Але проби його розшифрування з тюркською (останньо А. Щербака з 1959 р.) не дали задовільних результатів, головню тому, що написи за короткі.

Релігійні відносини. Торговельне населення Середньої Азії цікавилось світовими релігіями. Усі вони: несторіянське християнство, буддизм і маніхейство, знаходили там своїх прихильників, що жили у згоді один поряд одного. Безсумнівно, печеніги прийшовши на українські землі були обізнані з названими релігіями. Але є дані прийняти, що маніхейство користалося їх особливою симпатією. Християнська місія Брунона з Кверфурту (1007), якому допомагав Володимир Великий, не принесла великого успіху. Зате, як виходить з даних арабського автора ал-Бакрі († 1094), бл. 400 р. Гіджри (= 1009/10 ісламські місіонери незабаром спричинилися до ісламізації великої частини печенігів, що до того часу мали віру «магіів». Печенізькі могили мають зах. орієнтацію, що сходиться з даними, писаних джерел про рангову вищість правого (західного) крила.

Військо. Вище було подано, що печеніги диспонували великою армією кіннотчиків — 40 відділів по 10 000, тобто 400 000. Тому нам зрозумілі слова Константина Порфірородного (948—952), що радив своєму синові мати добрі стосунки з печенігами бо «як імператор Ромеїв живе у згоді з печенігами, то ані Русь, ані турки (= угри) не можуть нападати на державу ромеїв, ані за спокій свій не можуть вимагати від ромеїв великих грошей і подарунків, бо бояться сили імператора, яку він має проти них, завдяки тому народові (печенігів)».

Печеніги володіли степовою тактикою швидких маневрів кіннотників; вони ще спеціально славилися мистецтвом боротися з таборів, тобто укріплень з возів.

Політичний центр. Археологічні дані вказують на велике скупчення печенігів у Пороссі: 21 з усіх досі відомих 48 комплексів поховань. Правдоподібно там (дивись нижче дані про ліс Печеніжець біля ріки Росави) була головна ставка печенізького кагана та місце зборів загальної ради. Це мусіло бути «місто із шатер», яке осягнув Бруно з Кверфуту (1007) на четвертий день (ідучи пішки) від кордо-

нів держави Володимира, отже яких 100—120 км. на південь від ріки Стугни.

Печеніги і Русь. Щоб затримати за собою роллю арбітра серед своїх сусідів печеніги входили в союз, то з Візантією (914, 968, 972), то з Руссю (944), то з іншими державами, але завжди проти одного з колишніх партнерів. Уперше вони перейшли Дунай у 914 р., йдучи на підмогу Візантії проти Болгарії. На Русі вони вперше появились у 968 р. в часи болгарської кампанії Святослава, якого Візантія найняла проти Болгарії. Святослав вирішив задомовитися в Болгарії (з уваги на її вигідне торговельне положення) і тоді Візантія найняла печенігів проти Русі. У 972 р., при поверненні з походу Русі на Візантію, печенізький каган Куря розбив військо Святослава на дніпрових порогах, вбив самого князя і старим степовим звичаєм «взяша главу его, и во лбѣ его съдѣлаша чашку, оковавше лобъ его, и пьяху из него».

Опис боротьби між Ярополком та Володимиром вказує, що на Русі існувала печенізька орієнтація (дорадник Ярополка Варяжко). Наступ печенігів на Руську землю почався властиво за Володимира В.: 988, 992 (на Переяслав), 996 (на Васильків), 994 (на Білгород). Печеніги переходили на Правобережжі Стугну, а на Лівобережжі Трубеж, Остер і Сейм.

Проти печенігів Володимир наймав їх одвічних ворогів торків/огузів. Очевидно, боротьба йшла за торговельні шляхи, як це доводить спільний похід Володимира і торків (з над Аральського моря) проти волзьких болгар, союзників печенігів (985 р.).

У 988 р. почалася фортифікаційна діяльність Володимира по Стугні та на Лівобережжі по Десні, Острі, Трубежі та Сулі. Тоді вже почалося вербування торків як військових осадників (пізніші «Чорні клобуки»).

Небезпека з боку печенігів минула для Русі у 1036 р., коли Ярослав розбив їх доценту під Києвом: на місці побоєвища він збудував катедру св. Софії — в подяку за ту велику перемогу.

Упадок печенігів. На початку 40-их років на печенігів почали натискати торки/огузи — примушені до міграції натиском половців — і у 50-их рр. 11 в. вони втратили спершу все Лівобережжя, а пізніше і Правобережжя. Вони почали тепер пересуватися через Дунай на територію Візантійської держави, головним чином до Болгарії (наприклад, у 1048 р.). У 1050 р. вони дійшли аж до Адріанополя.

Тоді (1048 р.) печенігам залишилося тільки 13 правобережних округ з числом населення 800 000; каган Тірах мусів незабаром зі всіма своїми підданими перейти Дунай на Візантійські землі.

Печеніги, що тепер увійшли у зв'язок з огузами-сельджуками, які встигли відібрати від Візантії майже всю Малу Азію, стали смертельною небезпекою для імперії ромеїв. Останню врятував несподіваний прихід половців, ворогів огузів-сельджуків, що у 1091 р. змогли Олексієві Комненові цілковито розбити печенігів. Після чергової поразки у 1122 р. печеніги цілком зникають як самостійний елемент, розпорошившись у половецькому та болгарському елементі.

Руські джерела згадують ім'я печенігів востаннє у 1169 р. Після занепаду їхньої держави велика частина печенігів прийняла зверхність торків/огузів, а пізніше (починаючи з 1055 р.) половців-куманів, та розплилася в них, щоб потім у великій мірі стати частиною української мовної спільноти.

Інша частина перейшла на службу до руських князів (відділи служилих печенігів засвідчені у 1097—1169 рр.), а головне на Угорщину, де вони на великій частині державної території зберегли свою автономію аж до половини 14 стол., поки не змішилися з угорцями-мадярами.

Сліди печенігів в топоніміці України. Як спомин по печенігах залишилися топографічні назви на Україні. Хоч вони ще ніколи не були предметом спеціальних дослідів (як, наприклад, в Угорщині), все таки можна вказати принаймні на сім назв.

У литовсько-руських грамотах 15 в. називається ліс Печеніжець коло річки Росави (притока Росі); там знайдено археологами поховання печенізького типу. Правдоподібно в тих околицях був центр Печенізької держави на території України 10—11 в. (дивись вище).

Попередній центр, а саме печенізької держави з 9 в. (в «Лебедії») був розташований імовірно у теперішньому селищі Печеніги Харківської області, де археологи знайшли рештки печенізької стоянки, датованої 9 стол. Це селище було колонізоване у 1622 р., а від 50-их рр. 17 в. по 1765 р. було центром сотні Ізюмського слобідського полку.

З донецькими печенігами зв'язані, мабуть, ще два села: Печенюги в околиці Новгород-Сіверська та село Печеники в Стародубському повіті.

Одним з центрів правобічних печенігів було теперішнє с. Печеніжин на Пруті біля Коломиї у Галицькім Пониззі (перша джерельна згадка з 1440 р.). Зате могила печеніги у повіті Бібрка та село Печенія в пов. Перемишляни, пов'язані, мабуть, з військовими поселеннями Рюриковичів для охорони стільного городу Звенигороду.

Література: *Загальна бібліографія*: Gyula Moravcsik, Byzantinoturcica, т. 1, Берлін 1958, 87—90 — *Загальні огляди*: А. Н. Курат, Реçenek tarihi, Істамбул 1937, 286 стор. (тур. мовою) — П. Г о л у б о в с к и й, Печенеги, Торки и Половцы. К. 1884, 254 стор. (перестаріла). — *Огляди джерел*: (іслямські) Б. Н. Заходер, Каспийский свод сведений о Восточной Европе, т. 2, М. 1967, 70—76; (старотюркські) С. Г. К л а ш т о р н ы й, Древнетюркские рунические памятники. М. 1964, стор. 161—177. *Печеніги, Русь, Візантія, Угорщина*: В. П а р х о м е н к о, Печенеги и Русь, Slavica, т. 8, 1929/30, 134—144; — Д. А. Раховский, Печенеги, Торки и Берендеи на Руси и в Угрии. Seminarium Kondakovianum, т. 6, 1933, 1—66; — він же: Русь и кочевники в эпоху святого Владимира. Владимирский Сборник, Белград 1938, 149—154; — В. Г. В а с и л ь е в с к и й, Византия и Печенеги, Труды, т. I, СПб, 1908, 1—175; — Gy. Györfly, Besenyők és magyarok, Kőrösi—Csoma Archivum, Ergänzungsband I, 1939, 397—500. *Письмо*: А. М. Щ е р б а к, Знаки на керамике и кирпичах из Саркала-Белой Вежи. Материалы и исследования по археологии СССР, Nr. 75, М.—Л., 1959, 362—389; — К. Н. Menges, Etymological Notes on some Păcănăg

Names, Byzantion, т. 17 (1944—1945), 256—280; — Gy. Németh, Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent Miklós, Будапешт—Лайпциг 1932; — O. Pritsak, Die bulgarische Fürstenliste. Wiesbaden 1955, 85—90. *Археологічні пам'ятки*: С. А. Плетнева, Печенегы, Торки и Половцы в южнорусских степях. Материалы и исследования по археологии СССР, ч. 62, М.—Л. 1958, 151—226; — Г. А. Федоров-Давидов, Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М. 1966, стор. 134—141.